

Balázs Géza

Az álmok nyelve

„Az emberek 3000 éve is álmodtak, s mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak neki” – írja Sigmund Freud (1986. 69.). Nyomában Carl Gustav Jung (1993a, 1993b) mélyítette el az álomelméletet, majd az 1950-es években kapott újabb lökést a kutatás. Napjainkban sok irányból fordul érdeklődés az álmok titokzatos világa felé: a pszichológusok mellett megjelentek az agykutatók és a különféle kognitív irányzatok képviselői. Éppen ideje, hogy nyelvészeti szempontból is vizsgálat tárgyává tegyük az álmokat.

Álomkutatás

Fontos előrebecsátani, hogy mind Freud, mind Jung álmokkutatásaiban sokszor hivatkozik nyelvészekre és nyelvészetre. Freud megemlíti például a nyelvben rögzült népi tudást. Azt, hogy a nyelvhasználatban rögzült szavak, kifejezések árulkodnak az álom jellegéről, ilyen pl. az éberálom ('fantázia és álom határmezsgyéje'), az Éhes disznó makkal álmodik ('vágy') (1986. 79, 105–106.), illetve a továbbiak: az álomszerűen szép, az álomban sem jutott volna eszembe (= az álomban más esztétika és logika van), álomba merül (= eltávozik, lelke elhagyja, kvázi meghal¹), könnyű

vagy nehéz álom (= álomtípus), még álomban se jöjjön elő ('a tudatalattiban se jelenjen meg'), elillanó álom (= tapasztalat, hogy az álomtörténetet a memória csak ritkán őrzi meg) frazéma. Freud szerint „a nyelvszokás tehát sejteti velünk, hogy a vágyteljesülés az álom egyik fő sajátása”. Ugyancsak Freud jegyzi meg, hogy az álomban egy régi, „veszendőbe ment kifejezésmóddal állunk szemben”, ugyanaz a szimbolika figyelhető meg benne, mint a mítoszokban, mesékben, közmondásokban, dalokban, költészetben, köznapi nyelvhasználatban (1986. 136.). Sőt, az álmok kapcsán megemlíti, hogy a neurotikus emberek tüneteinek nyomán nyerhetünk legmélyebb bepillantást az állítólagos „ősnyelvbe” (1986. 138.). Voltaképpen ezeket a gondolatokat kezdtem továbbgondolni és kutatni. Freud az ún. álommunka, vagyis a lappangó álom nyilvánvalóba átfordítása kapcsán segítségül hívja a jelentéstant, valamint a korszakban divatos gyökelméletet, mint írja: „az ősi gyökiszavak magukban foglalják ellentétüket” (1986. 147.), ezzel „nyelvi szabályt” állapít meg az álmok jelentésfeltáráshoz. Jung is említi nyelvi párhuzamokat az álmokkutatáshoz. Szerinte is az álom példázat- vagy hasonlatszerű, s „(e)z a sajátosság egyszersmind a primitív nyelv karakterisztikuma is, amelynek virágos fordulatait mindig is szembetűnőnek érezzük” (1993a. 124.). A nyelvészet mellett Freud és Jung is megemlíti az összehasonlító vallástudomány, a folklór szerepét is.

¹ Ezért búcsúzunk el egymástól akkor is, amikor egymás mellett alszunk (Jó éjt), és ezért köszönünk reggel egymásnak (Jó reggelt).

Az álmok antropológiai kutatása

A megnevezett tudományok, tudományos megközelítések találkoznak egy tudományban, amelyet antropológiai nyelvészetnek nevezünk. Mondhatjuk, hogy az álmok kutatásnak van egy antropológiai nyelvészeti vonulata is. Az álmok kutatás antropológiai nyelvészeti tematikája a következő lehet: (1) mit álmodunk? (az álmok tematikája), (2) mi a közös az álmainkban? (univerzális álmok, amelyek elvezethetnek a Freud által „filogenetikus ősidőnek” [1986. 163.], Jung által archetipikus képződményeknek, illetve „kollektív tudatalattinak” 1993a: 162. nevezett jelenséghez, s innen már csak egy kis ugrás a velünk születtetség gondolata, a chomskyánus „innátizmus”), (3) milyen struktúrák, alakzatok vannak az álmokban? (ha az álmomegfigyelések tapasztalatait nyelvészeti szempontból vallatóra fogjuk, akkor meglepő egyezéseket fedezhetünk fel a retorikai, stilisztikai alakzatok és az álomalakzatok között), végül pedig: (4) mit mutatnak, mit jelenthetnek az álmok? (a pszichoanalitikus kutatásokhoz a nyelvészet adhat támpontokat, de ehelyett fontosabbnak tartanánk egy összehasonlító etnológiai kutatást az álmomegfigyelésről).

E négy fő kérdés, kutatási irány mellett számos egyéb, a nyelvészet tárgykörébe illő, a nyelvészet oldaláról is magyarázható jelenséget figyeltem meg az álmok kutatásokban, álmoleírásokban. Ilyen pl. az álomban való beszéd vagy kiabálás, az álomban való olvasás, számolás, az álomban való idegen nyelvű beszéd, az álomban való szókitalálás..., de ezekre későbbi kutatásaimban szeretnék rátérni.

Mi az álom?

Először tisztázzuk azt, hogy mi is az álom. Freud szerint az álom nem a közlés eszköze, senkihez sem akar szólni, de rejtett üzenetek vannak benne. Jung szerint az álom a tudatos gondolkodás feltűnő kontrasztja, illogikus, sőt prelogikus gondolkodást mutat. Elsősorban visszafelé, s talán korlátozottan előre felé is működik. Freud és Jung egyaránt úgy véli, hogy az álomnak, álmodásnak szerepe van a lélektani egyensúlyozásban, vagyis az álmok vizsgálata önismeretthez vezet. Egy mai kutató, Bódizs Róbert azt mondja az álomról, hogy olyan, mint a gondolkodás, csak képként éljük meg. A pszichológia és a kommunikációelmélet epizodikus emlékek (vizuális, képi emlékek) nevezi ezeket. (A képek lefordításának, vagyis verbális áttételének problémájára egyébként Freud is utal.) Simon Péter pszichológus hozzáteszi, hogy az álom esetében „bonyolult agyunk működésének egyfajta melléktermékével állunk szemben, központi idegrendszerünk, kikapcsolni nem tudván, álomképeket rajzol a tudatunkba”. De ő is megjegyzi, hogy az álmokat bátran felhasználhatjuk fantáziánk gazdagítására, önismeretre vagy lelki gyógyulásra is. Sőt, az is lehetséges, hogy „álmaink egyfajta mentális játszótérként, valóságsszimulációs játékként szolgálnak, ahol tét nélkül begyakorolhatjuk, hogy milyen is átélni fenyegető vagy örömteli helyzeteket” (Szekeres 2011).

Az álom vallási vonatkozásai között ki kell emelnünk a buddhizmus meditatív, belső erőket mozgósító eljárását, a vizualizációt, melynek során „az alvás és az éberség közötti állapotban egy nagyon élénk álomban” vesz részt az alany (Bethlenfalvy 2009).

65.). Ez voltaképpen nem más, mint tudatos álmódás.

Hogy mennyire fontos az álom, azt a köznapi megfigyelésekből is sejtjük. Gyakran halljuk, hogy életünk egyharmadát átalusszuk. Tudományos mérések – például az agy véráramlásának vizsgálata – bizonyítják, hogy „az érzelmi élet és érzelmi emlékezet folyamataiban kiemelkedő szerepet játszó agyi magcsoport” alváskor rendkívüli véráramlással jellemezhető (Bódizs). Köznyelven azt mondhatnánk, az agy éjjel megfeszítetten dolgozik (egy hallgatóm megfogalmazása szerint: „takarít”). Ráadásul ma már kutatók bizonyítják, hogy az ember sokkal többet álmodik, mint korábban sejtettük. Bódizs Róbert szerint egy átlagosnak mondható 70 éves élettartamba 23 évnyi alvás, ezen belül kb. 6 évnyi, mintegy 2000 napra rúgó álmódás fér bele.

Álomalakzatok

Az álomalakzatok és a gondolkodási alakzatok kapcsolatára Jung is utal: „az ösztönökhöz hasonlóan az emberi psziché kollektív gondolati sémai is veleszületettek és öröklöttek” (1993b: 74.), illetve később: „mintha a tudattalan megpróbálná visszahozni azokat a régmúlt dolgokat, amelyeket az ember fejlődése során elveszített – az ábrándokat, fantáziákat, archaikus gondolkodási formákat, alapvető ösztönöket” (1993b: 98.).

A sok nyelvészetileg, antropológiai nyelvészetileg számba vehető szempont közül ez alkalommal csak az álmokban felbukkanó struktúrák, alakzatok típusait, jellegét vizsgálom. Ehhez segítségül hívom a retorikában, különösen a francia neoretorikában, valamint a stilisztikában használt gon-

dolatalakzat-rendszerzéseket. Szinte megdöbbenő (és egészen biztosan nem véletlen), hogy az alapvető gondolatalakzatok, amelyeket eddig főleg nyelvi teljesítményeink felépítésében vizsgáltunk, mind megvannak az álmokban is. Most csak Freud és Jung álmokutatósaiból gyűjtöttem ki a legjellemzőbb álomalakzatokat, s ezeket megfeleltettem a retorikai-stilisztikai alakzatoknak. Néhol saját gyűjtésű példákkal egészítettem ki a rendszert.

A klasszikus retorika és a neoretorika által meghatározott négy fő alpalakzat a következő: adjekció (hozzáadás), detrakció (csökkentés), immutáció (helyettesítés) transzmutáció (átalakítás). Ezek az alakzatok (voltaképpen gondolatalakzatok) kimutathatók a nyelvben, a nyelv minden rétegében (a hangoktól a szövegig), s vannak utalások arra, hogy társadalmi cselekvéseinkben (viselkedésünkben) is. Ezek után talán nem meglepő, hogy az alakzatok az álomban is felbukkannak, sőt úgy látszik, hogy a sokféle álmot egyszerűsíthetjük a már említett alpalakzatokra. (A kérdés szakirodalmához lásd: Balázs 2007, 2008, 2009. Az alakzatrendszerzéshez segítséget nyújt: Szathmári 2006, 2008.)

Példák az alakzatokra

(1) Adjekció (hozzátoldás). Az álmokban megragadható az ismétlődés (repetíció). Egyéni álmainkban is előfordul, hogy sokszor ugyanazt álmodjuk. Esetleg álmváltozat bukkan fel (korrekció, paronomázia – részleges ismétlés, variáció). Adatközlőim beszámolnak folytatásos álmorról is. Mindannyiunknak lehetnek olyan élményei, hogy „bárcsak folytatódna az álom”, sőt meg is próbáljuk folytatni. Az ismétléses (gyakori) álmotematiká-

ra Jung (1993a: 156.) példái: repülés, lépcső, hegymászás, hiányos öltözékben való ténfergés, kiesik a fogunk, tömeg, szálloda, pályaudvar, vasút, repülő, gépkocsi, félelmetes állatok (pl. kígyó). Hozzátennék még olyasmit, mint álmok a szülőkkel (főleg az apával), a szülői házzal, lebegés, menekülés (futás), zuhanás, kiabálás. Freud egyértelműen kijelenti, hogy az álom a „napi életből vett ismétlés” (1986. 78.). Az ismétlés a gondolkodás, a nyelv, a nyelven belül különösen feltűnően a művészet, a folklór alapélménye, s úgy látszik, hogy ehhez hozzászámíthatjuk az álmokat is. Az álommunkában, vagyis az álmok értelmezésében (átfordításában) pedig (többek között) az ellentétnek (antitézis) jut nagy szerep Freud szerint. Az ellentét adjekciós alakzat, mert hogy önmagát is jelentheti, önmagára visszautal, önmagát feltételezi (Freud 1986. 146.).

(2) Detrakció (elhagyás, csökkenés). Az álom, illetve az álommunka fő jellemzője Freud szerint a sűrítés. „Saját álmaikból fáradság nélkül visszaemlékezhetnek különböző személyeknek egyetlenegy személybe való összesűrítésére” (1986. 141.). A sűrítés lehet pusztán rövidség, de leginkább kihagyás (ellipszisz), ebből fakad az illogikus szerkezet vagy szerkesztetlenség (anakoluthon – következetlen, nem logikusan szerkesztett, egybeácsolatlan mondat, illetve exklamáció – tagolatlanul kiszakadó mondat). Az álmokat a gondolatalakzatok közül tehát talán éppen ez a detrakció (csökkentés, logikátlanság) jellemzi a leginkább. És ugyanez bukkan fel a nyelvben is, sőt állíthatjuk, hogy az elhagyás, a tömörítés a nyelv, azután a művészet másik alapélménye. Elhagyunk szavakat, szótagokat, illetve utalunk (allúzió – célzás, rájátszás).

Freud a sűrítésre a viccet is felhossa példaként (1986. 142.). Valóban, ha belegondolunk, hogy egyetlen rövid, egy-két soros vicc milyen csodálatra méltó „sűrítésre” képes. S az álom ugyanígy. Az álomban található kulturális szimbólumok, archetípusok Jung (1993b: 93.) szerint „az előítéletekhez nagymértékben hasonló módon működnek”, voltaképpen „sűrítmények”.

Az aszindeton mint nyelvi alakzat, a kötőszó elhagyását jelenti. Freud megemlíti, hogy az álomban nincsen „nem”, illetve nincsen tagadás (1986. 147.), nincs lineáris sorrend, olyan ez, mintha a nyelvben nem lennének magánhangzók, csak mássalhangzók.

Végül a már említett elhagyásból következik az odaértés, ami a nyelvben a zeugma: egy mondatrész lehetséges odaértése, elhagyással történő mondatrészekapcsolás. Az álom „nyelvében” a zeugmának, odaértésnek óriási szerepe van, hiszen az álom, hangsúlyozza mindkét klasszikus, csak önismeretből, az egyén személyes tapasztalataiból egészíthető ki, érthető meg.

(3) Immutáció (helyettesítés). Az álomkutatók egyöntetű véleménye, hogy minden álom jelképes. Ez azt jelenti, hogy helyettesítéses: valami (más, kevesebb) áll valami helyett. Ábrázolás és utalás között elmosódik a határ (Freud 1986. 125–126.). A helyettesítés jelentésátvitellel, többletjelentéssel jár együtt. Ilyen jelenség a nyelvben az anagógé, a többértelmű célzás. Az álom példázatszerű vagy hasonlat (Jung 1993a: 124.). Az álom lehet allegória: 'másként elmondott szöveg', trópus, amelyben egy gondolatsor, egy leírás, egy kép egésze vonatkozik egy másik gondolatsorra, alapja egy „előzetes szöveg”, illetve lehet az álomban hasonlat, metonímia, metafora, szimbólum. Jung

(1993b: 103.) szerint: „Bármi legyen is a tudattalan, egy biztos: természetes jelenség, amely jelentéssel bíró szimbólumokat hoz létre.” Az álmokban megjelenő szimbólumok pedig „(f)el-színre hozzák eredeti természetünket – ösztöneinket és sajátos gondolkodásunkat... álmaink... a természet nyelvén fejezik ki közlendőiket...” (1993b: 95.).

További, még konkrétabb helyettesítésekre is bukkanhatunk az álomban. Ilyen pl. a halandzsabeszéd, vagy a kicsinyítés és a nagyítás, amelyet a túlzás alakzattal ragadhatunk meg. „Jellegzetes infantilis motívum a végtelenül kicsivé vagy határtalanul nagyvá, vagy az egyikből a másikba történő átváltozás...” (Jung 1993b: 43.). Másutt pedig ezt írja: „a kicsinyítési, illetve túlnagyításai (óriások!) hajlammal a tudattalan tér- és időfogalma különös bizonytalanságához van köze” (1993a: 225.). Olyan nyelvi jelenségek sorolhatók ide, mint a hiperbola: nagyítás, túlzás; irónia: az ellenkező kifejezése annak, mint amit kimondunk; kicsinyítés: a túlzás egyik formája, a valóságosnál kisebbet mondunk (másként: extenuáció, litotézis, minutio).

Jung (1993a: 225.) ír a folklórban és az álmokban egyaránt szereplő nagy és kicsi emberekről (óriásokról és törpékről), olyan esetekről, amikor valaki kis embereket látott. Egészen biztos voltam abban, hogy nekem nem volt ilyen álomom. Néhány nappal később eszembe jutott, hogy amikor első lakásomat vásároltam (1989–1990 táján), volt egy nyomasztó álomom: a leendő lakásba bementem, s minden nagyon szűknek, nagyon kicsinek tűnt, a fejemet bevertem a plafonba, le kellett hajolni, hogy elférjek a szobában. A valóságalapja az volt, hogy az épülő lakást többször is megnéz-

tem, nyomom követtem az építkezést, nyilván sokszor elképzelttem, hogy a 44 négyzetméter mekkora lehet (kicsi vagy elég nagy), s az egyik nyomasztó gondolat egy olyan álomban öltött testet, hogy túl nagy vagyok, nem férek be lakásba. Ezt a nyomasztó álmat teljesen elfeledtem, és csak több mint két évtizeddel később, most, Jungot olvasva tudtam föleleveníteni.

(4) Transzmutáció (szavak, kifejezések helycseréje). A helycsere, a keveredés az álmok egyik legalapvetőbb mintázata. Freud ír az álmok torzító jellegéről (1986. 115.), illetve a keverék személyekről és képződményekről (1986. 140.). A nyelvben ugyanilyen az inverzió: megfordítás, helycsere, a mondat szavainak a ritmus kedvéért való felcserélése, a kiazmus (keresztződés, kéttagú nyelvi kifejezés megismétlése megfordított sorrendben), a metatézis (hangok, hangcsoportok cseréje egy szóban, pl. kalán kánál helyett), a permutáció (két nyelvi szerkezet megfordításos ismétlése), a paronomázia (szójáték), illetve a szűkebb értelmű transzmutáció (szavak, kifejezések helycseréje).

Keverék személyekre és helyzetekre mindenki tud álmopéldát sorolni. Talán a leggyakoribb az időrendi csere: a megszokott időérzékelés elvesz (Jung 1993b: 38.), régen meghalt személyek élnek és keverednek olyan eseményekbe, amelyek csak haláluk után történtek meg, illetve olyan helyzetekbe, amelyek nem logikusak (pl. olyan házban vannak, amely még nem is állt akkor, amikor ők éltek).

Komplex álomalakzatok

Az álomban talált alakzatokat (amelyeket tehát a nyelv mintájára írhatunk le) az egyszerűség kedvéért illetet-

tem be egy-egy csoportba. Az alakzatok ugyanis (mint a nyelvben, irodalomban) többnyire komplex módon bukkannak fel, vagyis tovább keveredhetnek, bonyolultabb képleteket, mintázatokat alkothatnak. Az ilyen keveredéseket komplex alakzatnak nevezzük. Léteznek komplex gondolatalakzatok is. Lássunk most néhány tipikus komplex nyelvi alakzatot:

epifrázis = hozzámondás, adjekción alapuló transzmutációs alakzat;
szinonímia = rokonértelműség; helyettesítés esetén immutáció, halmozása: adjekció;

paronomázia = szójáték, azonos vagy hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak váratlan társítása: egymásmelletisége (adjekció), összevonása (detrakció), felcserélése (transzmutáció);

szolecizmus = a szavak egymásba kapcsolásakor a nyelvi normától való eltérés, a nyelvhelyesség megsértése, fölösleges szóval (adjekció), hiánnyal (detrakció), szokatlan szórenddel (transzmutáció).

Ezt a kiterjesztett retorikaelméletet Fónagy Iván kapcsolta össze a pszichológiával, a pszichoanalízissel. Fónagy alapvető („dinamikus”) szövegrendező alakzatnak tartja a kiazmust (chiazmus, antimetabolé, commutatio), és olyan társadalmi jelenséggel, cselekvésekkel hozza összefüggésbe, mint a szerepcseré, kosztümcsere, nemek felcserélése, párcsere, pozíciócsere, sorscsere, szociálishelyzet-csere, jellemcsere... Másik alapvető szövegrendező alakzatnak tartja a gradációt, amely (a kiazmushoz hasonlóan) jelen van a hangok, szavak, mondaton túli szerkezetek szintjén, s idesorolja a háromszögek kapcsolódását is (Fónagy 1990. 15–16.). Végül a reddíciót, a kezdethez való visszatérést is alapvetőnek gondolja, magyarázatát

az ember szimmetriára való törekvésében látva, valamint később zenei vonatkozásokhoz is kapcsolja (Fónagy 1990. 17., 22.).

Fónagy tehát az előbb retorikai és stilisztikai, azaz nyelvi alakzatokként kutatott jelenségeket a társadalom és a kultúra más szféráiban is fölfedezi. Innen valóban csak egy lépés a tudatalattiban való fölfedezésük, amelynek „nyilvánvaló”, tapasztalható lenyomatait, jelenségeit: az álmok.

Álomleírásokból mind az alapalakzatok, mind az alapalakzatok közé sorolt egyéb alakzatok, mind pedig az alakzatokból fölépülő mintázatok, komplex alakzatok kiolvashatók és elemezhetőek.

Megdöbbenő, de nyilvánvalónak látszik: a nyelvi alakzatok megfelelnek sokféle kulturális és társadalmi alakzatnak, s tökéletes lenyomataik ott vannak a mindennapi álmunkban, amelyek föltehetőleg a tudatalattiba vezetnek bennünket.

A különféle szövegek – nyelvi-nem nyelvi, verbális-nem verbális, pl. epizodikus, képi – közötti strukturális egyezések fölvetik egy igen tág körű transztextualitás kérdését is (a kérdés alapjaihoz lásd: Genette 1996).

Következtetések

(1) Bizonyítottnak látszik, hogy a retorikai-stilisztikai alakzatoknak, elsősorban nyelvi, és gondolatalakzatoknak megfelelő alakzatok, struktúrák fölfedezhetőek az álmokban is. Az álmok a tudatalatti megnyilvánulásai, ami azt mutatja, hogy az emberi elme nem ellenőrzött részében is vannak szabályszerűségek. Vagyis: a kaotikusnak gondolt világ is szervezett.

(2) Mi a további tanulság a nyelvi, retorikai, stilisztikai alakzatok és az

álmalakzatok analógiájának, megfelelőségének megállapításából? Az mindenképpen, amit régen sejtettünk, hogy a nyelvnek vannak alapvető, elemi formákra visszamenő, szabályszerű építőeljárásai, amelyekre már az ókori retorikusok felhívták a figyelmet, vagyis alakzatok, gondolatalakzatok. Ezek elemi formák, amelyek megőrződtek az álmokban is, ami újabb bizonyíték arra, hogy „nyelv előtti”, filogenetikus örökséggel állunk szemben, amely szintén a „velünk születtség” része: vagyis a generatív grammatika által vélt/feltárt szabályokon túl egyéb szabályok is vannak. (Még csak most artikulálódó véleményem szerint a XX. századi nyelvészetet megmozgató, az 1950-es években meg-

született generatív grammatika ihlető forrásai között föltételezni kell a pszichoanalízist, Freudot, Jungot; ahogy az itt bemutatott gondolatok is jelzik.)

(3) Ha még tovább megyünk, akkor újabb bizonyítékot látunk arra, hogy a természet, a társadalom, a kultúra egyes jelenségei, alakzatai szorosan összefüggenek, egységet alkotnak. A mindennapi álmunkban tehát megőrződött, kódolva van az emberiség története, s benne a nyelv története is. Jung (1993a: 126.) ezt írja erről: „minden ember egy bizonyos értelemben az egész emberiséget s annak történetét képviseli. Márpedig ami az emberiség történetében nagyban lehetséges volt, az kicsiben bárkivel megeshet.” Csak olvasni kell a jeleket!

Irodalom:

- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*, Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely – Inter Kht., Budapest
- Balázs Géza 2008. *Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegaleptípusok. A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései*, 79–88. In: Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Tinta könyvkiadó, Budapest (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80.)
- Balázs Géza 2009. *Az alakzatok mint szöveg- és stílusépítő eljárások*, 120–126. In: Fráter Zoltán–Fűzfa Balázs–Szabó B. István szerk.: „Látni, teremteni kell”. *Sipos Lajos 70. születésnapjára*, Savaria University Press, Szombathely
- Bethlenfalvy Géza 2009. *A buddhizmus tanulmányozásának kezdetei (Kőrösi Csoma Sándor munkásságának tükrében)*, Távolségi tanulmányok, 1, 55–70.
- Bódizs Róbert 2011. *Álmokképek és agyműködés: percepció vagy koncepció?* www.c3hu/~prophil/profi052/bodizs.html, 2011. 03. 16.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*, MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica, Series C, Relationes, 3. Budapest
- Freud, Sigmund 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, Gondolat, Budapest
- Genette, Gerald 1996. *Transztextualitás*, Heliikon 1–2., 82–90.
- Jung, Carl Gustav 1993a *Mélységeink ösvényein*, Gondolat, Budapest
- Jung, Carl Gustav 1993b *Az ember szimbólumai*, Göncöl, Budapest
- Szathmári István szerk. 2006. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Szathmári István főszerk. 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, szerkesztők: Kozocsa Sándor Géza, V. Raisz Rózsa, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Szekeres Júlia 2011. *Álmok a képernyőről*, Népszabadság, 2011. február 5., 9.